

De geldwisselaars in Brabant (1430-1506): een bijdrage tot de economische geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden

ELS VERCOUTEREN*

De laatste decennia is er veel historisch onderzoek verricht op het gebied van de geldeconomie in de Zuidelijke Nederlanden. Naast werken gewijd aan louter monetaire en numismatische kwesties verschenen er talrijke studies over Italiaanse kooplieden-bankiers en lombarden of pandleners in de Zuidelijke Nederlanden, het hertogdom Brabant inclusief. Aan de groep van de geldwisselaars werd weinig of geen aandacht besteed. Over deze derde categorie geldhandelaren bestaan - althans voor Brabant - nog veel onduidelijkheden¹.

Het beperkte aantal studies over de wisselaars in onze gewesten wordt vergoed door de uitnemende kwaliteit van enkele werken. G. Bigwood verrichtte als pionier het 'veldwerk'² en latere historici maakten dankbaar gebruik van zijn studie, een eerder juridische dan economische analyse³. Eén van de belangrijkste is R. de Roover. Deze schreef een uitermate knap synthesewerk over de geldhandelaren in Brugge, waarin hij meer dan Bigwood een economische interpretatie gaf⁴. De Roover wijdde het grootste deel van zijn studie aan de geldwisselaars en daarvoor baseerde hij zich op eigen onderzoek in de Brugse archieven. Na de publika-

* Onze oprechte dank gaat uit naar prof.dr. H. van der Wee en E. Aerts, die steun en raad verleenden bij het onderzoek. De meest gebruikte afkortingen zijn: ADN: Archives Départementales du Nord te Rijsel; ARA: Algemeen Rijksarchief Brussel; PK: -Privilegiekamer; RK: Rekenkamer; SA: Stadsarchief.

1. Naar voorbeeld van R. de Roover onderscheiden wij drie categorieën geldhandelaars: de Italiaanse kooplieden-bankiers, de lombarden of pandleners en de geldwisselaars.

2. G. Bigwood, *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du Moyen Age*. Mémoires de l'Académie royale de Belgique, Classe des lettres et des sciences morales et politiques, He série, XIV (2 dln.; Brussel, 1921).

3. Onder andere de volgende historici: R. de Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges (Italian Merchant Bankers, Lombards and Money-Changers. A Study in the Origins of Banking)* (Cambridge (Mass.), 1948); H. van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy in the 14th-16th Centuries* (3 dln.; Leuven, Den Haag, 1963); R. van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw*. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der letteren, XLIV (Brussel, 1961).

4. De Roover, *Money*.

tie van zijn werk vonden de Roovers opvattingen snel ingang bij vrijwel alle historici, enkelen uitgezonderd⁵. In Brabant is er, anders dan in Vlaanderen, genoeg geen concreet onderzoek naar de geldwisselaars verricht. Bigwood behandelde in het kort de toestand van het wisselbedrijf in Brabant, vooral in de veertiende eeuw, maar het hoofdterrein van zijn onderzoek betrof Vlaanderen.

De Roover baseert zijn algemene theorieën over de wisselaars op een zeer nauwkeurig onderzoek van 'grootboeken' van twee Brugse geldwisselaars uit de veertiende eeuw⁶. Hij veralgemeende zijn bevindingen voor alle wisselaars te Brugge, in Vlaanderen, ja zelfs in de gehele Nederlanden. Toch raadpleegde hij geen specifiek bronnenmateriaal over de geldwissel buiten Brugge. Daarom rees bij ons de vraag of de opvattingen van De Roover, die alom ingang hebben gevonden, ook van toepassing zijn op het Brabantse wisselbedrijf.

De specialisten behandelen meestal de volgende twee kernvragen: waren de wisselaars echte depositobankiers en wat was de oorzaak van het verdwijnen van de geldwisselaars in de loop van de vijftiende eeuw? Aangezien beide vragen ons inziens nog niet afdoende beantwoord zijn, vormen ze een belangrijk onderdeel van ons onderzoek⁷. Wij hebben ons in dit artikel tot deze beide aspecten beperkt⁸.

De navorser wordt in zijn studie voor enorme moeilijkheden geplaatst, aangezien de wisselaars die tijdens de late middeleeuwen en het begin van de nieuwe tijd de wisselkantoren in Brabant open hielden, zelf vrijwel geen bronnen hebben nagelaten⁹. De voor de Nederlanden zo belangrijke vijftiende eeuw is wegens gebrek aan lokaal archiefmateriaal helaas geen dankbaar studieterrrein¹⁰. Hoofdza-

5. Historici die kritiek op R. de Roover uitoefenden waren: J.G. van Dillen, 'Bankiers te Brugge', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXVI (1953) 235-242; H. van Werveke, 'Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges door R. de Roover' (boekbespreking), *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, IV (1949) 145-149.

6. R. de Roover, 'Le livre de comptes de Guillaume Ruyelle, changeur a Bruges (1369)', *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXXVII (1934) 15-95; *Idem*, 'Quelques considérations sur les livres de comptes de Collard de Marke, 1366-1369, précédées d'un aperçu sur les Archives commerciales en Belgique', *Bulletin d'Etudes et d'Information de l'Ecole supérieure de Commerce St. Ignace* (Antwerpen, 1930) 33-78.

7. E. Vercouteren, 'De wisselaars in Brabant (1430-1506): een bijdrage tot de economische geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden' (ongepubliceerde licentiaatsverhandeling KUL; Leuven, 1982) 10-26, 65-82, 148-220.

8. Verder vestigden we ook onze aandacht op de Brabantse stadswissels, de relaties van de wisselaars met het landsheerlijk gezag, het statuut en de juridische achtergrond van de wissel en tot slot ook allerlei aspecten uit het dagelijks leven van de geldwisselaars.

9. Eén uitzondering hierop vormt het kladboek (1456), achtergelaten door de Leuvense wisselaars Berthelmeeus Alfer (SA Leuven, SA, nr. 5084).

10. Uitgezonderd te Leuven en te Lier, zijn er geen integrale stadsrekeningen uit de vijftiende eeuw overgeleverd. Een Brussels archief van de vijftiende eeuw bestaat vrijwel niet.

kelijk steunend op centrale en lokale overheidsarchieven¹¹, slaagt men er uiteindelijk toch in een groter stukje van de boeiende werkelijkheid rond de Brabantse geldwisselaars te achterhalen. Hoewel die werkelijkheid een grote verscheidenheid aan facetten vertoont, beperken we ons hieronder slechts tot de twee genoemde kernvragen.

HET BEROEP VAN GELDWISSELAAR IN HET VUFTIENDE-EEUWSE ECONOMISCH LEVEN

Vooreerst dient een duidelijk onderscheid te worden gemaakt tussen de gewone commerciële geldwisselaars en de stadswisselaars om de eenvoudige reden dat zij een verschillend juridisch statuut en daaruitvolgend een verschillende functie hadden. De stadswisselaar was een stadsfunctionaris die naast de rentmeesters de stadsfinanciën beheerde, met dien verstande dat hij de echte stedelijke geldhandelingen verrichtte. Typerend voor Brabant is dat hieruit zijn functie van kassier en bankier van de stad voortvloeide¹². Deze categorie wisselaars hebben we voor geheel Brabant uitvoerig in onze licentiaatsverhandeling behandeld¹³. Sommige gewone geldwisselaars combineerden de stadswissel met hun eigen zaak. Wij gaan hier in dit artikel nauwelijks op in. Voor nadere informatie daaromtrent verwijzen wij naar enkele goede studies¹⁴.

Meer aandacht schenken we aan de zelfstandige en commerciële geldwisselaars in de toenmalige Brabantse steden en op de Brabantse jaarmarkten te Antwerpen en Bergen op Zoom. Omdat het economisch leven van een stad zich vooral in het centrum concentreerde, waren de wisselaars daar niet ver uit de buurt te zoeken. In tegenstelling tot de lombarden, die zich verspreid ophielden in wijken buiten het centrum, vestigden de wisselaars zich in het hart van de stad waar zij veelal

11. We denken hier aan de rekeningen van de algemeen-ontvangerij van Brabant, de monetaire ordonnances van de Bourgondische hertogen, de rekeningen van de lokale muntateliers, processen vóór de Raad van Brabant, de stadsrekeningen, de privilegieboeken van diverse steden, de schepenregisters, certificatieboeken, de gerechtelijke fondsen enz...

12. Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 45.

13. Vercouteren, 'Wisselaars', 83-111.

14. Cl. Dickstein-Bernard, *La gestion financière d'une capitale a ses débuts: Bruxelles, 1334-1467*. *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, LIV (Brussel, 1977); P. Gorissen, 'Les finances de la ville de Bruxelles au XIVe siècle', *Cahiers Bruxellois*, I (1956) 161-194; Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 83-111.

tesamen in éénzelfde gebouw in kleine kamertjes hun wisselbedrijf uitoefenden¹⁵. Dit was trouwens een algemeen Europees verschijnsel. De wisselkamers blijken eenvoudig ingericht te zijn geweest. De wisselaars hadden niet zo veel plaats nodig. Zij beschikten alleen over een tafel, diverse instrumenten om te wegen en te evalueren, een bord met alle munt- en muntmetaalwaarden, een schaar om de ongeldige munten te versnijden, koffers waarin het geld werd opgeborgen, rekenboeken en rekenpenningen of 'jetons'¹⁶. Eén kamer was gewoonlijk voldoende, in tegenstelling tot de lombarden, die in grote huizen waren gevestigd om alle panden daarin te kunnen onderbrengen¹⁷.

Wat betreft de nationaliteit van de wisselaars, het waren, op enkele uitzonderingen na, allen Brabanders en poorters van de stad, waarin zij hun wisselberoep uitoefenden. Vreemden mochten alleen in dienst van een autochtoon wisselaar het wisselbedrijf uitoefenen¹⁸. De wisselaars, die naar de jaarmarkten van Antwerpen en Bergen op Zoom kwamen, waren begrijpelijkerwijs niet allen poorters van een van beide steden; zij kwamen ook elders uit Brabant vandaan en zelfs van buiten Brabant. De veelvuldige aanwezigheid van Antwerpse wisselaars te Bergen op Zoom weerspiegelt de goede commerciële en economische verstandhouding tussen beide steden¹⁹.

In de vijftiende-begin zestiende eeuw werd het wisselbedrijf gekenmerkt door een viertal functies, die weer onderscheiden kunnen worden in twee duidelijk monetaire en twee financiële handelingen.

15. In de lakenhalle te Brussel waren in totaal acht kleine wisselkamertjes voorzien. Eveneens werkten de Leuvense wisselaars in de lakenhalle. De stad Antwerpen bouwde speciaal nabij de Markt een huis waarin de wisselaars één of meerdere kamers konden huren. De straat heet nog steeds de Wisselstraat. Daarnaast stonden ook nog enkele wisselkamers buiten de Markt te huur. Te 's-Hertogenbosch werden naast de Minderbroederstraat aan de Markt eveneens kamers verhuurd. Aangezien te Bergen op Zoom de wissel aan de stad toebehoorde, stonden de stadswisselkraam en de andere wisselkramen op de Markt, hetzij in een daartoe bestemd huis, hetzij gewoon op straat.

16. Deze gegevens vindt men terug in de talrijke monetaire ordonnanties in de voorschriften voor de wisselaars, alsook in de enkele schilderijen van Quinten Metsys en van Marinus van Reymerswael, die vermoedelijk het interieur van wisselkamers weergaven. Voor een kritische bespreking over hun al dan niet getrouwe weergave, zie: H. van Werveke, 'Aantekening bij de zogenaamde belastingpachters en wisselaars van Marinus van Reymerswael', *Gentsche bijdragen tot de kunstgeschiedenis*, XII (1950) 43 vlg.

17. De Roover, *Money*, 200.

18. 'Het is geboden van 's heren ende van der stadt weghen dat nieman binnen Antwerpen openbare wissel houden en sal, hi en zy poortere, noch binnen mercten noch daer buten...' stond voorgeschreven in de ordonnantie van 22 augustus 1387, zie: 'Clementeynboek', *Antwerps Archievenblad*, XXV, 164.

19. Vercouteren, 'Wisselaars', 223-225.

De monetaire transacties

De oorspronkelijke taak van de geldwisselaars bestond uit - naar de naam doet vermoeden - het omwisselen, in het bijzonder het manueel en materieel omzetten, van de ene muntsoort in de andere. Maar de wisselaars beperkten hun activiteiten niet tot het louter omwisselen van de gangbare munten.

Werkend binnen het hertogelijk octrooisysteem van de Bourgondische hertogen²⁰, waren alle wisselaars, die in de Brabantse steden en op de Brabantse jaarmarkten opereerden, verplicht jaarlijks een minimaal bedrag aan biljoen²¹ aan het muntatelier van de hertogen te leveren. Aangezien de wisselaars recht hadden op commissieloon voor iedere wisselhandeling en voor iedere aankoop²², konden zij een redelijke winst uit het wisselbedrijf halen²³. Tijden van monetaire instabiliteit gaven kans op extra winst of extra verlies. De biljoenprijzen konden immers in voor de wisselaars negatieve of positieve zin fluctueren. Speculatie was mogelijk in de tijdspannen tussen de aankoop van biljoen bij de cliënten en de levering aan de hertogelijke munt en tevens tussen de verkoop van het biljoen aan het muntatelier door de wisselaar en de uitbetaling in speciën van de geregistreerde som biljoen aan de wisselaar door de munt, wat pas na het boekjaar geschiedde²⁴.

Hoogstwaarschijnlijk waren deze wisselaars goed onderlegde en gegoede personen. Zij dienden zich voortdurend op de hoogte te houden van de monetaire or-

20. Aangezien de hertog het wisselrecht monopoliseerde, mochten de wisselaars slechts hun wisselbedrijf uitoefenen indien zij tegen betaling van een jaarlijkse censive of octrooigeld hiervoor van de hertog toestemming kregen. Hierdoor zagen de wisselaars zich in een monopoliepositie geplaatst en kreeg de hertog naast rechtstreekse inkomsten ook de zekerheid van een voortdurende toevoer van muntmetaal naar zijn muntatelier. De Antwerpse wisselaars waren door een privilege van 1306 hiervan vrijgesteld. Toch beschikten binnen Brabant nog enkele lokale heren binnen hun heerlijkheid over ditzelfde wisselrecht: namelijk, de heren van Bergen op Zoom, van Breda, van Diest en van Sint-Truiden. Te Herentals werd het wisselrecht gedeeld tussen de hertog en het kapittel van Sint-Waltrudis van Bergen.

21. Biljoen is een verzamelnaam voor alle niet-gangbare munten, dat wil zeggen vreemde, afgeschreven en valse munten, en voor alle volwaardige en minderwaardige muntmetalen.

22. Monetaire ordonnances legden telkens de maximaal toegestane commissie voor de wisselaars vast. Vanaf 1485 werd bovendien algemeen door de overheid verboden meer dan 1% van de te wisselen som als loon aan te rekenen, daar de wisselaars misbruik maakten door te hoge lonen te vragen (ARA, RK, Register 135, f° 163 v°).

23. Deze brutowinst is niet te vergelijken met het loon dat de lombarden zich soms aanrekenden. Dit kon gaan tot wel 65% zoals in 1451. Zie J. Somers, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de lombarden in Brabant tijdens de late middeleeuwen (1406-1528)' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL; Leuven, 1980) 64.

24. Nadere en meer uitgewerkte uitleg over de relatie van de wisselaars met het hertogelijk muntatelier vindt men in: Vercouteren, 'Wisselaars', 125-133.

donnanties, de muntslag en de muntkoersen. Dagelijks hanteerden zij in hun wisselkantoren maten en gewichten, rekenpenningen en telramen, en zij werkten voortdurend met cijfers. Praktische kennis en gevoel voor zaken waren noodzakelijk, aangezien sommigen vanwege hun kassiersfunctie²⁵ dagelijks kooplieden over de vloer kregen. Indien een wisselaar een hele staf klerken, dienaren en medegezellen onder zich had staan, diende hij bovendien organisatietalent te bezitten. Persoonlijkheid en gevoel voor zaken waren belangrijker voor succes dan een zeker cultureel en intellectueel niveau. Sommige wisselaars namen naast hun functie van wisselaar bij de gewone geldwissel ook nog andere taken op zich.

De financiële transacties

Naast de twee intrinsiek met de geldwissel verbonden functies voerden sommige wisselaars ook financiële transacties uit. Enkele gewone geldwisselaars speelden eveneens een gelijksoortige rol van tussenpersoon als de stads wisselaars vervulden bij de renteverkoop door de hertogen op het patrimonium van de Brabantse steden. In de vijftiende eeuw verkochten veel steden erf- en lijfrenten aan inwoners van andere steden. Enkele door die steden aangeduide wisselaars waren tussenpersonen bij de financiële transacties die hiermee gepaard gingen. Door hun dienstverlening vergemakkelijkten de wisselaars, als vertegenwoordigers van de renteverkopende steden, de betalingen van de koopsommen aan de renteverkopers en van de jaarlijkse intresten aan de kopers. Alhoewel alleen zij bevoegd waren die 'en sitte dagelicx in den wissel, oft doe sitten van eenen die in haren ate ende drenke es, gelyc den anderen wisseleren'²⁶ om deze renten te 'fynderen' en te betalen, zouden echter omstreeks 1450 andere personen zonder toestemming van het stadsbestuur een dergelijke rol van tussenpersoon te Brussel spelen²⁷.

Over de tweede financiële functie van sommige wisselaars bestaat vooralsnog grote onduidelijkheid en onzekerheid. Combineerden de Brabantse wisselaars in de vijftiende-begin zestiende eeuw werkelijk het deposito girobrankwezen in de huidige zin van het woord met het wisselbedrijf? Waren zij in Brabant toen al echte 'bankiers'? De stelling van De Roover dat de geldwisselaars reeds in de late middeleeuwen echte bankiers waren roept de vraag op of dit opging voor alle wisselaars in onze gewesten en in het bijzonder voor Brabant. Wij kunnen De Roovers theorie dat de twee Brugse wisselaars Collard van Marke en Willem Ruweel

25. Cf. *infra*.

26. Verordening van 8 januari 1435 (n.s.) in: 'Oudt Register metten Berderen', *Antwerps Archievenblad*, XXVIII, 1.

27. Vermits te Brussel in 1450 hierover groot ongenoegen heerste, stelde de stad de wisselaar Nycase Picot, als betrouwbaar man, aan om als enige deze taak te vervullen (SA Brussel, SA XVI, f 254).

uit de tweede helft van de veertiende eeuw echte bankiers waren, die reeds de hoogstaande technieken van onderlinge overschrijving, verrekening en kredietverlening hanteerden, niet weerleggen²⁸. Dan zouden hun grootboeken aan een nieuw onderzoek onderworpen moeten worden. Het is goed denkbaar dat deze twee wisselaars de girale bankoperaties beheersten, aangezien Brugge toen wegens de vestiging van Italiaanse kooplieden-bankiers op commercieel en financieel gebied een grote voorsprong had op de rest van de Nederlanden. Maar het lijkt ons niet realistisch er van uit te gaan dat alle wisselaars in de Nederlanden deze girale operaties in een 'depositobankbedrijf' uitvoerden.

Dat de wisselaars in de Bourgondische Nederlanden in de vijftiende eeuw nog een andere activiteit aan hun wisselbedrijf toevoegden, mag blijken uit menige monetaire ordonnantie. In de verordeningen, uitgevaardigd in 1433²⁹ en 1466³⁰, schreef de overheid de geldwisselaars de volgende activiteit toe:

que aucune personne, changeur ne autre ne puisse tenir en nostre dit ville de Bruges ne ailleurs table ne bancq pour recevoir l'argent des marchans et faire leurs payemens.

Reeds in een vroegere Vlaamse ordonnantie uit 1419 is een gelijksoortige bezigheid aan de wisselaars toegeschreven, met name: 'dat alle de coopliden taefelhoudende van coopliden binnen der stede van Brugghe,... ende van ghelycker punicie dat men doen sal den voirscreven wisselaers...'³¹. Wij menen deze twee termen 'taefelhoudende van coopliden' uit 1419 en de 'table ne bancq' uit 1433 en 1466 met elkaar te mogen vereenzelvigen. Vervolgens werd ook in de monetaire ordonnantie van december 1489 een speciaal hoofdstuk gewijd aari 'den genen die hem onderwinden payment te doen'³². Ook hierin werd in dezelfde zin een omschrijving van de wisselaars gegeven, namelijk 'datter geen wisselaers noch bankiers... die gene die 't geit bewaren van coopliden, poerters ende ander personen dair af zy dagelicx paymenten deden'. Ook hier valt de nadruk op de dagelijkse betalingen die wisselaars uitvoerden. Eén ding valt hierbij op. In alle ordonnanties wordt gesproken over een 'taefel' die de wisselaars hielden voor particuliere personen, voor wie zij ontvangsten en betalingen verrichtten. Deze handeling wordt specifiek aan de wisselaars toegeschreven, aangezien het steeds genoemd wordt in de kapittels, die uitsluitend gewijd zijn aan de wisselaars. Dit wijst er ons inziens op dat de wisselaars in de vijftiende eeuw deze activiteit te Brugge en ook elders, zoals uit het vervolg zal blijken, daadwerkelijk combineerden met hun wisselbedrijf.

28. De Roover, *Money*, 202-204, 247-248.

29. ADN.B, 639/15625¹ (ordonnantie van 12 oktober 1433).

30. ARA, RK, Register 133, f°174-179v° (ordonnantie van 14 juni 1466).

31. ARA, RK, Register 1158, f°9 (ordonnantie van maart 1419 (n.s.)).

32. ARA, RK, Register 135, f°280.

Maar wat hield dit nu precies in? Deze bijkomende activiteit van de wisselaars wijst ons inziens niet zozeer op echte girale bankoperaties, zoals De Roover meent³³. Wij menen daarentegen dat de Brabantse geldwisselaars niet op zo'n hoog gespecialiseerd niveau stonden, maar integendeel slechts primitieve banken waren³⁴. De naam 'kassiers' zou in hun geval beter op zijn plaats zijn. Een kassier, zoals we die kennen vanaf het einde van de zestiende tot in de achttiende eeuw, was een persoon, die sommen geld van andere personen als deposito's in bewaring hield, en die, wanneer het nodig was voor deze personen betalingen aan derden uitvoerde, meestal in hard en baar geld³⁵. Het latere kassiersbedrijf, vooral bedreven in Antwerpen en Amsterdam, stond voornamelijk ten dienste van de kooplieden. Aangezien de overheid de kassiers verboden had kredietbetalingen te doen door middel van overschrijvingen en verrekeningen, was het normaal dat men behalve in overschrijvingen ook in contant geld betaalde. Oorspronkelijk verleenden de kassiers geen krediet, maar waren gewoon tussenpersonen bij financiële transacties tussen kooplieden of anderen³⁶.

Tot nu toe was het onbekend dat er in de vijftiende eeuw kassiers bestonden. Bij een eventuele uitoefening van het kassiersbedrijf zouden de wisselaars bijgevolg, als specifieke geldhandelaren, nog steeds werkzaam blijven in de geldhandel en niet in de krediethandel, zoals bij een echt bankbedrijf. Wij zijn de mening toegedaan dat het bankwezen pas begint, wanneer leningen in de vorm van bankkrediet, zo mogelijk via een systeem van overschrijvingen en onderlinge verrekeningen van de deposito's, worden uitgevoerd. Uit het feit dat de monetaire ordonnanties van 1433, 1466 en 1489 spreken van een 'bancq' en van 'bancquiers' mag niet de conclusie worden getrokken dat deze wisselaars te vereenzelvigen zijn met echte bankiers in de moderne zin van het woord.

Dat ook wisselaars buiten Brugge, zoals vermeld stond in het verbod van 14 juni 1466 'ne ailleurs' dergelijke kassiersfuncties uitoefenden, wordt ons inziens met zekerheid aangetoond door de volgende gegevens over de wisselaars in het hertogdom Brabant. De lakenreglementen van de lakenhalle van Brussel³⁷ stelden

33. De Roover, *Money*, 339-341.

34. Wij ontleen deze term aan: A.P. Usher, *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe* (Cambridge (Mass.), 1943) 262-264.

35. H. van Velden, 'Het kassiersbedrijf te Amsterdam in de 17de eeuw', *De Economist*, LXXXII (1933) 48-49.

36. *Ibidem*, 48-49; Z.W. Sneller, 'Het wisselaarsbedrijf in Nederland vóór de oprichting der stedelijke wisselbanken', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XLIX (1934) 495-496.

37. F. Favresse, 'Actes inédits du Magistrat et de la Gilde de Bruxelles, relatifs a la draperie urbaine, depuis 1343 environ jusqu'a l'apparition de la 'nouvelle draperie' vers 1440', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, CXIII (1948) 46; *Idem*, Réglements inédits sur la vente des laines et des draps et sur les métiers de la draperie bruxelloise (1363-1394)', *Ibidem*, CXI (1946) 190.

dat een koopman, die te Brussel laken wilde kopen, naar een wisselaar in de lakenhalle diende te gaan, aan wie hij het gekochte laken in lakengeld³⁸ betaalde. Dit geld werd zolang bij de wisselaar in bewaring gegeven, totdat het vervolgens binnen drie weken door hem in contant geld aan de lakenverkoper werd uitbetaald. De wisselaar trad hier dus op als tussenpersoon, die alle geldelijke transacties in de lokale lakenhandel moest uitvoeren. Zo beschikte hij over een geldkas, waarin geld van de kopers werd gedeponereerd en waaruit hij de lakenverkopers diende te betalen. Zijn echte geldwisselbedrijvigheid uitte zich in het omrekenen van lakengeld in gangbare munt en omgekeerd. De Brusselse wisselaars kregen in de wolhandel eenzelfde taak toebedeeld. Omdat de wisselaars te Leuven eveneens in de lakenhalle een wisselkamer huurden³⁹ en lid waren van het lakengilde lijkt het hoogstwaarschijnlijk dat ook zij daar een dergelijke financiële intermediaire rol hebben gespeeld. Op hetzelfde vlak lag trouwens de bemiddelende rol van sommige wisselaars bij de verkoop van lijfrenten op vreemde steden, waarvoor zij een kas van ontvangsten en betalingen dienden aan te leggen⁴⁰.

In de Antwerpse en Leuvense archieven, met name in de schepenregisters, in de documenten van de stedelijke administratie en in de gerechtelijke archieven, komen diverse wisselaars voor bij wie geld werd geplaatst of die geld aan bepaalde personen waren verschuldigd. In enkele gevallen bleken de wisselaars duidelijk de rol van kassier voor kooplieden of andere personen te spelen. In 1485 moest onder anderen Jacob van den Bloke, wisselaar te Antwerpen, voor de schepenbank te Bergen op Zoom getuigen dat hij van twee Keulse handelaren honderd pond Vlaams had ontvangen ten behoeve van een zekere John Brouck, koopman in specerijen te Londen⁴¹. Jacob beloofde de som geld ofwel in Antwerpen, ofwel in Bergen op Zoom, waar hij geregeld op de jaarmarkten kwam wisselen, aan John Brouck zelf of aan diens gevolmachtigde uit te betalen. Twee punten zijn hierbij van belang. Enerzijds was Jacob van den Bloke klaarblijkelijk wisselaar-kassier van de Keulse handelaren, wiens financiële operaties hij ter plaatse moest verrichten. Het is niet onmogelijk dat de zogenaamde 'gevolmachtigde' van John Brouck eveneens een kassier was. Anderzijds moest onze Antwerpse wisselaar of naar Bergen op Zoom of naar Antwerpen gaan, de plaatsen waar John Brouck respectievelijk handel dreef, om John de som zelf uit te betalen. Van een girale

38. 'Lakengeld' of 'hallegeld' is de gebruikelijke munt in de lakenhalle; gewoonlijk was dit de Groot Tornoys (K. Stallaert, *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunst-woorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden*. Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden (2 dln. in één band; Leiden, 1886-1893).

39. SA Leuven, SA, nr. 5054, f°79v°: de stadsrekening van 1432-1433 bijvoorbeeld tekent de ontvangsten van de verhuring van de wisselkamers op.

40. Cf. *supra*, 8.

41. De Roover, *Money*, 270; Sneller, 'Wisselaarsbedrijf', 497.

operatie zoals overschrijving op de rekening van beide partijen is hier geen sprake. Net als bij een echte kassier hanteerde men slechts baar geld.

Dat wisselaars in Brabant in de vijftiende eeuw eventueel de rol van kassier konden vervullen, is nu wel duidelijk. Verschillende feiten illustreren de stelling dat deze wisselaars-kassiers echter geen giraal geld gebruikten. In de ordonnantie van 11 december 1489 verbood de hertog de wisselaars-kassiers⁴². Dit werd voornamelijk veroorzaakt door de massale en funeste muntmanipulaties van de wisselaars-kassiers. Deze bestonden in het bijzonder uit het 'bicqueteren' van munten, dat is de zware, goede munten uit de lichtere munten schiften⁴³. De wisselaars-kassiers werden ervan beschuldigd de zware munten uit te voeren naar buitenlandse muntateliers, waarna zij te lichte munten in het binnenland in omloop brachten. Dit was ook de reden, waarom de Antwerpse gerechtsofficier van de hertog en de wardein van het Brabantse muntatelier in 1479 op zoek waren gegaan naar verborgen biljoen bij vijf 'banckhouders' op de Antwerpse jaarmarkt⁴⁴. Gedurende de jaren tachtig werd ook voortdurend geklaagd over het bicqueteren van munten door de wisselaars. Het kwam zo ver dat iedere handelaar, of wie dan ook, voortaan voor eigen risico en naar eigen goeddunken zijn geld bij de wisselaars moest ontvangen of plaatsen⁴⁵. Het bicqueteren van munten is alleen maar winstgevend, wanneer de wisselaars-kassiers veel hard geld ontvingen en hun financiële transacties steeds in baar geld uitvoerden. Girobankiers die met overschrijvingen en onderlinge compensaties werken hebben immers veel minder mogelijkheden om te bicqueteren. Een gelijksoortige situatie zien we ook veel later in de zeventiende eeuw in Noord-Nederland. Toen de kassiers daar werden verboden was het om dezelfde reden: ook zij maakten zich veelvuldig schuldig aan bicqueteren⁴⁶.

Een nog overtuigender bewijs voor de afwezigheid van girale geldtransacties vonden we in het kladboek van de Leuvense wisselaar Berthelmeeus Alfer⁴⁷. Meestal staat bij transacties in deze boekhouding het volgende vermeld: 'men saels niet en gheven hy en bringt een brief van ...voer scepenen...' of 'men saels niet gheven ...en sal present zijn...' of 'habet unam cedullam...'⁴⁸. De wisselaar

42. ARA, RK, Register 135, f°280.

43. Cf. *in/ra*, 21.

44. SA Antwerpen, PK 92: akten van 14 juni en 19 juni 1479.

45. SA Antwerpen, PK 913, f°65 (gebodsboek): '...eeenen yegeliken dat wie hy zy eenig penningen van goude oft andere cleynheden, op eenich wissel anhier in der stad tot syns selfs proffite ende scaden, ende opt goetbetrouwen van den wisselere...'. De benadeelde partij zou immers bij bedrog geen enkele oproep tot de stad kunnen richten.

46. Van Velden, 'Kassiersbedrijf', 49-50.

47. SA Leuven, SA, nr. 5084: kladboek van Berthelmeeus Alfer, tevens stadswisselaar, achtergelaten na zijn bankroet en zijn vlucht uit Leuven.

48. *Ibidem*, f°18v°; 22v° vlg.

kon namens de depositohouder slechts een betaling aan een andere persoon doen in aanwezigheid van de depositogever of wanneer de crediteur een officiële schuldbrief van de depositogever kon overhandigen. Vermoedelijk bleef een deposito niet zelden bij de wisselaar op de rekening van de depositohouder rusten, tot de depositohouder het er zelf kwam afhalen. Van echt giraal verkeer, waarbij losse overschrijvingen en verrekeningen werden gebruikt, zijn geen duidelijk aanwijsbare sporen te vinden. Het feit dat de aan de wisselaar-kassier te overhandigen schuldbrief door de schepenen bekrachtigd moest worden, toont aan dat de cedulle op zichzelf nog geen autonome rechtskracht bezat om door de wisselaar te worden verhandeld.

Door er op te wijzen dat enige wisselaars in Brabant in de vijftiende eeuw de bemiddelende rol van kassier combineerden met hun wisselbedrijf en dat zij in dit kassiersbedrijf slechts zelden girale geldhandelingen uitvoerden, menen wij te hebben aangetoond dat de opvatting, dat alle wisselaars in de Nederlanden echte bankiers waren, van zijn vanzelfsprekendheid is ontdaan.

Wat maakte het kassiersbedrijf dan zo aantrekkelijk voor de geldwisselaars in de vijftiende eeuw in het hertogdom Brabant? Vooral door de commerciële opgang van de Brabantse jaarmarkten in de tweede helft van de vijftiende eeuw ontstond er dringend behoefte aan een bepaalde financiële dienstverlening. Handelaars, die het druk hadden met het aan de man brengen van hun waren, zagen wellicht de financiële transacties liever door andere personen uitgevoerd. Indien er geen jaarmarktgeld bestond, deed zich bovendien steeds het probleem voor van de monetaire verscheidenheid bij de betalingen. Daarom had men bevoegde personen nodig, die het hele muntsysteem onder de knie hadden. En wie konden daarvoor beter in aanmerking komen dan de geldwisselaars, die dagelijks met allerlei soorten munten omgingen en die trouwens de munten op hun echtheid konden controleren? De wisselaars van hun kant namen dit aanbod wellicht gretig aan omwille van de voordelen die het bood. Met deze transacties zouden ongetwijfeld ook wisseloperaties gepaard gaan, waarbij zij het recht hadden commissieloon te berekenen. Weliswaar konden zij geen loon opstrijken voor het in bewaring nemen van het geld. Het berekenen van intrest was immers nog steeds door het kanonieke woekerverbod verboden. Van misschien nog groter belang is, dat de wisselaars in een tijd van toenemende muntstabiliteit sinds het einde van de veertiende eeuw en een regime van muntunificatie sinds 1433⁴⁹ uitkeken naar andere bronnen van inkomsten. Spectaculaire winsten uit muntspeculaties waren voor hen niet meer weggelegd, zodat het kassiersbedrijf een welkome aanvulling

49. Cf. *infra*, 15.

geweest zal zijn. Toen er in de tweede helft van de vijftiende eeuw een eind kwam aan de muntstabiliteit, werd het kassiersbedrijf voor de wisselaars weer aantrekkelijker. Dit was vooral een argument voor de kassiers op de Brabantse jaarmarkten. De hele geldvoorraad, die de wisselaars in bewaring hielden, konden zij weer voor eigen profijt aanwenden. De wisselaars-kassiers waren immers in de meest gunstige positie om munten te bicqueteren. Daarbij konden zij in geval van devaluaties, die in de tweede helft van de vijftiende eeuw regelmatig plaatsvonden, een fikse winst opstrijken. De voorraad in hun koffers, in hun boekhouding uitgedrukt in Vlaamse Groten, werd bij devaluatie van de Vlaamse Groot in aantal nieuwe Groten meer waard. Aangezien de verplichtingen van de wisselaars ten opzichte van de depositohouders echter in evenveel Groten uitgedrukt bleven staan, konden de kassiers op deze wijze een kassurplus creëren⁵⁰. Deze voor de wisselaars gunstige vooruitzichten, evenals de commerciële opgang van en monetaire diversiteit op de Brabantse jaarmarkten, verklaren waarom in de tweede helft van de vijftiende eeuw zoveel wisselaars-kassiers in Bergen op Zoom en Antwerpen aanwezig waren⁵¹. Dat de Bourgondische hertogen in het belang van hun muntpolitiek en van hun nationale muntvoorraad drastische maatregelen tegen deze kassiers zouden nemen, spreekt voor zich.

DE ONTWIKKELING VAN HET WISSELBEDRIJF IN BRABANT ONDER DE BOURGONDISCHE HERTOGEN (1430-1506)

De vijftiende eeuw was op monetair gebied in twee opzichten een zeer belangrijke eeuw. Enerzijds werd er door Filips de Goede (1430-1467) een monetaire organisatie opgezet, die moest leiden tot muntuniformering in de Nederlanden. Anderzijds gaf de vijftiende eeuw een ommekeer in het wisselbedrijf te zien. Nadat het in de veertiende eeuw een ongekende bloei had meegemaakt, als gevolg van de elkaar steeds opvolgende muntdevaluaties⁵², vond er in de vijftiende eeuw een teruggang plaats en trad er vervolgens aan het eind van de vijftiende-begin zestiende eeuw op de jaarmarkten weer een kleine opleving op.

Aangezien de wisselaars biljoen leverden aan het hertogelijke muntatelier, hadden zij een specifieke taak in de muntpolitiek van de Bourgondische hertogen. In het belang van de nationale muntpolitiek hebben de hertogen getracht het wisselbedrijf hoe dan ook in stand te houden. Dit dient steeds voor ogen te worden gehouden bij het analyseren van de hertogelijke houding ten aanzien van de geld-

50. De Roover, *Money*, 341.

51. Cf. *infra*, bijlage: Tabel met de evolutie van het wisselbedrijf op de jaarmarkten van Bergen op Zoom (1430-1505).

52. Bigwood, *Régime juridique*, 401-407; Van der Wee, *Antwerp Market*, II, 85.

wisselaars. Door middel van het octrooisysteem voor de wisselaars en door een strenge reglementering van het gehele wisselbedrijf beoogden de hertogen te bereiken dat het wisselbedrijf op een legale en rechtmatige wijze zou worden uitgeoefend. Zij probeerden immers het biljoen binnen de landsgrenzen te houden en een vlotte werking van het muntatelier te verzekeren. De realiteit van de vijftiende-begin zestiende eeuw toont echter aan dat de Bourgondische hertogen daarin niet altijd zijn geslaagd. Behalve de landsheerlijke politiek waren ook economische factoren van belang voor de ontwikkeling van het wisselbedrijf in Brabant, dit blijkt ondermeer uit de verschillende ontwikkeling van het wisselbedrijf op de Brabantse jaarmarkten en in het Brabantse achterland.

Na de muntunificatie van 1433-1435 door hertog Filips de Goede bereikte de muntstabilisering, die reeds omstreeks 1389 was ingezet⁵³, zijn hoogtepunt. Filips beoogde met een officiële overwaardering van het goud een toevoer van goud naar zijn muntateliers te bewerkstelligen. Mede dankzij het circulatieverbod en de afschrijving van talrijke munten⁵⁴ kende het wisselbedrijf weer een drukke periode. Verschillende personen in Brabant vroegen tijdens de jaren dertig octrooi aan de overheid om te mogen wisselen⁵⁵. Theoretisch zou de aanwezigheid van veel wisselaars een vlotte toevoer van biljoen naar het muntatelier moeten garanderen. Maar niets was minder waar, want in 1437 werd de Brabantse munt tot sluiting gedwongen wegens gebrek aan biljoen om munten te slaan⁵⁶. Dit suggereert dat veel Brabantse wisselaars hun aangekocht biljoen naar buitenlandse muntateliers uitvoerden. Juist in deze periode voerden de muntateliers van Luik, Rijnland en Gelderland welbewust een zware concurrentiestrijd met het Brabant-

53. *Ibidem*.

54. Volgens de ordonnantie van 12 oktober 1433 behoorden tot de gangbare gouden munten alleen de Rijder en halve Rijder als inheemse munten en de Franse Saluut, de Engelse Nobel, de Vlaamse Nobel, de Genuese Ducaat, de Florentijnse Gulden en de Rijnsgulden als buitenlandse munten. Van de zilveren munten mochten alleen de dubbele Groot of Vierlander, de Groot, de halve Groot, de dubbele Miten en de Miten omloop hebben (ADN, B, nr. 639/15625¹).

55. In 1430 betaalden zeven wisselaars octrooigeld: één te Leuven, drie te Brussel, één te 's-Hertogenbosch, één te Tienen en één te Herentals. Van toen af aan deed zich een verder herstel voor, om tenslotte in 1439 en 1440 een 'piek' te bereiken van niet minder dan twaalf octrooibetalende wisselaars: één te Leuven, vier te Brussel, drie te 's-Hertogenbosch, twee te Tienen, één te Herentals en zelfs weer één te Lier. Reken hierbij nog de stadswisselaars van de vier hoofdsteden Antwerpen, Brussel, Leuven en 's-Hertogenbosch, alsook nog de wisselaars te Antwerpen (bij benadering vier) en te Bergen op Zoom, waarvan voor dat jaar geen gegevens meer voorhanden zijn.

56. P. Spufford, *Monetary Problems and Policies in the Burgundian Netherlands 1433-1496* (Leiden, 1970) 52.

se muntatelier⁵⁷. Dit had als gevolg dat vreemde, veelal te lichte munten, 'haagmunten' genaamd, in het Brabantse binnenland in circulatie kwamen.

De bloei van het wisselbedrijf was slechts van korte duur. Na een aantal jaren begonnen de vooruitzichten er voor de Brabantse wisselaars minder rooskleurig uit te zien. Tal van factoren maakten het geldwisselbedrijf minder aantrekkelijk: de verdwijning van speculatiewinst op de munten wegens de muntunificatie en -stabilisatie, die uiteindelijk toch dodelijk zou zijn voor het wisselbedrijf; de strengere controle op export van biljoen door de overheid; de hogere transportkosten bij de levering van biljoen aan het hertogelijke muntatelier, dat nu buiten Brabant was gelegen wegens de sluiting van de Brabantse munt en de voortschrijdende daling van de economische conjunctuur, ondermeer door de crisis in de traditionele Brabantse lakenindustrie⁵⁸, waardoor ook de commerciële sector het zwaar te verduren kreeg. Daarom daalde na 1441 het aantal geöctrooieerde wisselaars in Brabant zeer snel, bijna tot op het nulpunt, het eerst in kleinere steden als 's-Hertogenbosch, Lier, Herentals en tenslotte ook in de grote steden⁵⁹. Alleen de jaarmarkten van Bergen op Zoom bleken lucratief voor de geldwisselaars te zijn⁶⁰.

Een van de doelstellingen van Karel de Stoutes politiek (1467-1477) was een fundamentele reorganisatie van de monetaire politiek. Dit dient gezien te worden in het licht van de algehele domaniale saneringspolitiek van Karel, de grote organisator⁶¹. Toen hij devaluaties doorvoerde⁶² en het zilver officieel overwaardeerde, kregen nijverheid en handel in enkele steden als Antwerpen, Bergen op Zoom en Herentals een betrekkelijk elan. De industriële en commerciële vooruitzichten voor de gespecialiseerde sectoren in Vlaanderen en Brabant werden ten

57. *Ibidem*, 107-111. In die optiek kwam in 1437 de muntmeester van Arnhem (Gelderland) naar Brabant om, profiterend van de sluiting van de Brabantse munt, biljoen te bemachtigen. Indien Brabantse wisselaars Rijders naar het Rijnland uitvoerden, werd hen aldaar 86 Rijngulden voor één mark Rijders aangeboden, wat een winst van 65 Groten per mark betekende. In dit kader dient ook het protest van de Antwerpse wisselaars, die liever hun biljoen naar het Rijnlandse muntatelier, dan naar het Vlaamse muntatelier te Gent brachten, te worden gezien.

58. Van der Wee, *Antwerp Market*, II, 86.

59. In tegenstelling tot de andere secundaire steden, bleef in Tienen nog lang tot in 1463 één wisselaar een wisselkantoor openhouden. Tot aan zijn dood zou Filips de Goede van slechts één wisselaar, namelijk uit Brussel, octrooigeld ontvangen (ARA, RK, Registers 2420-2422).

60. Nadat in 1442 te Bergen op Zoom slechts twee wisselaars wisselden, steeg dit aantal tot acht wisselaars het jaar daarop en zes in 1447 (SA Bergen op Zoom, SA, nrs. 239-241: stadsrekeningen van 1442, 1443, 1447).

61. J. Bartier, *Charles le Téméraire* (Brussel, 1944) 179-180.

62. Devaluaties hadden plaats in mei 1466, oktober 1467 en 1474, zie: H. van der Wee en E. Aerts, *Vlaams-Brabantse muntstatistieken 1300-1506*, I, *De aanmuntingsgegevens van de zilvermunten*. Workshop on Quantitative Economic History (80.02), KUL (Leuven, 1982).

opzichte van het buitenland gunstiger en ruimer⁶³. Al spoedig bleek dat ook de wisselaars een plaats in de rationaliseringpolitiek van Karel kregen toebedeeld. In 1466, toen Karel het bestuur reeds voor zijn vader waarnam, vaardigde hij een monetaire ordonnantie uit, die in twee opzichten belangrijk was voor de wisselaars⁶⁴.

Vooreerst werd voor de eerste maal in Brabant het toegestane aantal wisselaars beperkt tot '... en chacun de nos villes de Louvain, de Bruxelles, Anvers, Boisleduc ...deux changeurs et non plus. Item... en chacune petite ville diceulx noz pays ung changeur et non plus'⁶⁵. Waarschijnlijk wilde de hertog, enerzijds het aantal wisselaars beperken uit angst voor een massale uitbreiding na een eerste devaluatie, die een monetaire instabiliteit zou inluiden, en ook uit angst voor groeiende misbruiken zoals export van biljoen door de wisselaars. Anderzijds tonen gelijksoortige omstandigheden waarin deze maatregel in Brabant werd genomen en reeds lang tevoren in Vlaanderen in 1419⁶⁶, 1433⁶⁷, 1455⁶⁸ de andere zijde van de medaille. Ze werd steeds onmiddellijk na een devaluatie of revaluatie genomen en bij groot gebrek aan wisselaars, in een tijd dat zij juist nodig waren voor een vlotte gang van zaken. Karel de Stoute wenste ons inziens juist een herstel van het wisselbedrijf, maar een wisselbedrijf dat eerlijk werd uitgeoefend. Waartoe dient anders de maatregel de wisselaars te beperken als er bijna geen meer zijn? Tegelijkertijd werden immers in alle Brabantse steden bereidwillige en betrouwbare personen gezocht om een wisselkantoor te openen⁶⁹. In tegenstelling tot de opvatting dat Karel de Stoute het wisselbedrijf toen al de kop wilde indrukken, stellen wij dat Karel het juist nieuw leven wilde inblazen, evenwel onder voorbehoud dat de wissel eerlijk zou worden beoefend - vandaar die beperkende maatregel wat betreft het aantal wisselaars. In tegenstelling tot Vlaanderen, waar inderdaad plotseling veel nieuwe, zij het kortstondige wissels werden geopend⁷⁰,

63. Van der Wee, *Antwerp Market*, II, 81.

64. ARA, RK, Register 133, f°174-179v°.

65. ARA, RK, Register 133, f°177.

66. ARA, RK, Register 1158, f°5-6: ordonnantie van maart 1419 (n.s.).

67. ADN, B, nr. 639/15625': ordonnantie van 12 oktober 1433.

68. Deze ordonnantie werd vermeld door Bigwood, *Régime juridique*, I, 401, doch nergens in de archieven teruggevonden.

69. Tijdens de regering van Maria van Bourgondië werd in de randtekeningen van de rekeningen van de algemeen-ontvangerij van Brabant vermeld dat de ordonnantie van 1467 de opdracht gaf aan de algemeen-ontvanger om in Brabant betrouwbare personen voor de wissel te zoeken (ARA, RK, Register 2424, I, f°42).

70. In alle kleine Vlaamse steden waren sinds het einde van de veertiende eeuw geen wissels meer verpacht. Merkwaardig, na driekwart eeuw van sluiting, openden juist in 1466 een aantal wisselkantoren weer in zeven van de zestien stadjes. Blijkbaar bood ook in Vlaanderen de conjunctuur uiteindelijk toch niet zulke gunstige vooruitzichten, want vier van die zeven wissels sloten - ditmaal voor altijd - reeds na drie jaar (Bigwood, *Régime juridique*, I, 392-400).

hadden de inspanningen van de hertog in Brabant, Herentals uitgezonderd⁷¹, niet het beoogde succes. Blijkbaar drukte het industriële verval van de traditionele lakenrijverheid nog zeer zwaar op de economie. Op de Brabantse jaarmarkten echter, waar de belangrijkste handel langer stand hield dan in het Brabantse achterland, was langzaam een herstel van het wisselbedrijf opgetreden, althans te Bergen op Zoom⁷². Deze geografische tegenstelling in het Brabantse wisselbedrijf zou de gehele vijftiende-begin zestiende eeuw door stand houden. Naarmate Antwerpen in de nieuwe continentale expansie in Europa zou worden ingeschakeld zou deze kloof des te breder worden.

Karel de Stoute zou in het kader van zijn herstellpolitiek van het wisselbedrijf nog een tweede maatregel nemen in de ordonnantie van 1466. Voor de eerste maal in Brabant werd het kassiersbedrijf, dat de wisselaars ondertussen met hun wisseltransacties combineerden, verboden⁷³. Hetzij uit eigen financiële noodzaak wegens het nog weinig winstgevend wisselbedrijf, hetzij uit een dringende behoefte aan financiële dienstverlening bij de kooplieden waren de geldwisselaars zich mettertijd met dit supplementaire beroep gaan bezighouden⁷⁴. Aangezien kassiers in een nog gunstiger positie verkeerden om fraude te plegen, wilde Karel waarschijnlijk de groeiende misbruiken bij een pas doorgevoerde devaluatie en een licht economisch herstel tegengaan door de kassiers te verbieden. Dit was geen aanval op de wisselaars als zodanig, wel op het kassiersbedrijf van sommigen van hen.

Tijdens de regering van Maria van Bourgondië (1477-1482) en vooral tijdens het regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1482-1494) brak de monetaire chaos uit. Het wisselbedrijf in de Brabantse steden bleef in haar verval verzonken. En ondanks de pogingen van de overheid om in al haar Brabantse steden wisselaars te vinden, 'nyeman en es aen hem commen ... om wissel te houden'⁷⁵. Niemand wilde nog binnen het octrooisysteem van de hertogen werken. De Nederlanden bleven immers tijdens het laatste kwart van de vijftiende eeuw in een algehele crisis gedompeld; en dat was des te verwonderlijker aangezien in de rest van Europa omstreeks 1470 een algemene demografische en economische opleving optrad⁷⁶. Met uitzondering van de respectievelijke stadswisselaars waren er

71. Vanaf 1475 werd te Herentals voor zes jaar de wissel verpacht (ARA, RK, Registers 4965-4967). Dit weerspiegelt zeer goed de economische opbloei, de demografische aangroei en de algemene welvaart, die Herentals rond deze tijd kende (J.M. Goris, *Bijdrage tot de aloude geschiedenis van de stad Herentals* (Herentals, 1969)).

72. Het aantal wisselaars op de Bergse jaarmarkten groeide, na een kleine daling, gestaag aan van drie in 1470 tot vijf wisselaars in 1476. (SA Bergen op Zoom, SA, nrs. 243-246).

73. Cf. *supra*, 9-10.

74. Wij sluiten hier aan bij de zienswijze van Van der Wee, *Antwerp Market*, II, 107-109.

75. ARA, RK, Register 2424, III, f° 43.

76. Van der Wee, *Antwerp Market*, II, 89.

slechts één wisselaar te Brussel en één te Herentals werkzaam. Alleen de Bergse en Antwerpse jaarmarkten kenden een commerciële opbloei en fungeerden als ware aantrekkingspolen van handelaren. Gestimuleerd door de financiële en monetaire crisis, alsook door het commerciële belang van de jaarmarkten, kreeg het wisselbedrijf daar opnieuw een grote aantrekkingskracht. Niet alleen het wisselbedrijf, maar ook het kassiersbedrijf, dat het verbod van Karel de Stoute in 1466 had doorstaan, werd er zeer aantrekkelijk. Het kassiersbedrijf bood ter plaatse groot gemak aan die kooplieden, voor wie het als tussenpersoon bij hun financiële transacties optrad.

Maria zou de wisselaars steeds strenger en hechter aan het centraal gezag binden door hun bijkomende verplichtingen op te leggen. Zo werden zij verplicht maandelijks voor het stadsbestuur een eed af te leggen⁷⁷. Doch de strengere reglementering van de wisselaars mocht niet baten: steeds meer klachten over misbruiken door wisselaars-kassiers werden geuit⁷⁸. Het was zelfs zo dat handelaren voor eigen risico hun geld bij wisselaars-kassiers moesten plaatsen. Alleen de stadswisselaar zou als betrouwbaar persoon door de stad worden aangewezen⁷⁹. De jaarmarkten van Antwerpen en Bergen op Zoom trokken ook wisselaars-kassiers 'van buyten onser voirescreven lande van Brabant' aan. Op 20 september 1480 zou juist tegen deze vreemde wisselaars een ordonnantie uitgevaardigd worden, die hen ten strengste de export van biljoen naar andere muntateliers verbood⁸⁰. Bergen op Zoom begon namelijk als bron van biljoen voor bepaalde vreemde muntateliers te functioneren.

Aangetrokken door de goede en winstgevende vooruitzichten kwamen er sinds 1480 plotseling niet minder dan tien zogenaamde 'taflettiërs' op de Bergse jaarmarkten opdagen⁸¹. Deze taflettiërs waren ambulante wisselaars, die 'met tafletten op te strate' zaten, om 'alrehande penningen te wisselen'⁸². In stadsrekeningen maakte men een duidelijk onderscheid tussen deze taflettiërs en de 'wisselaers... die tafle in den huysen hebben'. Wij hebben het sterke vermoeden dat deze laatsten vereenzelvigd moeten worden met wisselaars-kassiers, omdat zij meer dan een tafel op straat nodig hadden om hun kassiersdiensten uit te voeren. Het aantal taflettiërs oversteeg al vlug het ondertussen ook groter wordende korps

77. ARA, RK, Carton 63, 17: ordonnantie van 10 november 1477.

78. Men klaagde voortdurend over 'den grooten gebrecken die dagelicx daer inne gebueren ten laste ende quetsynghen van den selven onser lande ende van onser ondersaten' (ARA, RK, Carton 63 E, 23).

79. Cf. *supra*, 12.

80. ARA, RK, Carton 63 E, 23.

81. SA Bergen op Zoom, SA, nr. 248: stadsrekening 1480.

82. SA Bergen op Zoom, SA, nrs. 249; 250, f°93: stadsrekeningen 1482; 1484.

wisselaars-kassiers⁸³. Ook nu weer lag het probleem op de jaarmarkten niet zo zeer in de aanwezigheid van de taflettiërs op zichzelf, want deze vorm van wisselen bestond al lang⁸⁴, maar juist in de tegenstelling tussen het kleine aantal Brabantse taflettiërs en een 'grootte menichte taflettiërs... die uytlanders zijn'⁸⁵. De ordonnantie van 20 september verbood deze laatste, frauduleuze taflettiërs, doch gezien hun spoedige terugkeer zonder langdurig resultaat.

De monetaire chaos wegens de instabiele muntcirculatie bereikte haar climax tijdens het regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1482-1494). Devaluaties in 1482, 1487, 1492 en 1493 en één enkele revaluatie in 1489 volgden elkaar snel op⁸⁶. De toestand van het wisselbedrijf in het Brabantse binnenland verbeterde zeer zeker niet. Integendeel, de enige nog overgebleven Brusselse wisselaar, Jan van Wynderbeke, liet in 1492 verstek gaan. De wissel was zo weinig winstgevend dat hij zelfs geen octrooigeld meer wilde betalen⁸⁷. Hij zou evenwel illegaal blijven wisselen. Te Herentals waagde van 1486 tot 1488 zich nog één man aan de wissel. Te Bergen op Zoom was de situatie van het wisselbedrijf geheel anders dan in het Brabantse binnenland. Wegens de monetaire instabiliteit, maar vooral wegens de commerciële bloei van de jaarmarkten, bleef daar het aantal wisselaars-kassiers en taflettiërs stijgen. Doch er kwamen steeds meer slechte munten in omloop. In 1485 nam de overheid restrictieve maatregelen, die aan het wisselbedrijf zelf minder gunstige vooruitzichten boden⁸⁸. De taflettiërs, die alleen van de geldwissel leefden, werden hierdoor getroffen. Sinds 1487 bleven de taflettiërs dan ook één voor één weg. Naar aanleiding van een hevige protest door de wisselaars tegen de taflettiërs en hun 'illegale' handel en export van biljoen, werden deze laatsten in 1489 definitief verboden⁸⁹. Dit verbod zou ditmaal strict worden nageleefd. Tegenover het verdwijnen van de taflettiërs groeide daarentegen het aantal wisselaars-kassiers snel aan⁹⁰. Maar de wisselaars-kassiers waren evenmin

83. Cf. *infra*, bijlage: Tabel met de evolutie van het wisselbedrijf op de jaarmarkten van Bergen op Zoom (1430-1505).

84. In de Vlaamse ordonnantie van maart 1419 (ARA, RK, Register 1158, f°7) werd bepaald dat de 'tafletdraeghers' maximum *Vi* mark zilver mochten aankopen, om het vervolgens naar het munttelier of naar de wisselaars te dragen. De taflettiërs werden in de monetaire ordonnanties in de vijftiende eeuw steeds bij de grote 'verdachten' als kooplieden, messeslijpers, wisselaars, herbergiers en woekeraars genoemd.

85. ARA, RK, Carton 63 E, 23.

86. Van der Wee en Aerts, *Muntstatistieken*, 67-113.

87. ARA, RK, Register 2430, II, f°79v°.

88. In iedere grote stad in Brabant duidde de algemene muntmeester twee taflettiërs aan, die het aangekochte biljoen van de andere taflettiërs aan de munt moesten leveren. Zo ontstond controle tussen de taflettiërs onderling. De taflettiërs mochten niet meer dan 1% als loon bij een wisselhandeling berekenen (ARA, RK, Register 135, f°163v°).

89. ARA, RK, Register 135, f°280v°: ordonnantie van 11 december 1489.

90. In de stadsrekeningen van Bergen op Zoom in 1484 werden 8 wisselaars gemeld, tot zelfs 13 in 1488 (SA Bergen op Zoom, SA, nrs. 249-251).

van bedrog vrij te pleiten. Sinds omstreeks 1485 was de overheid voortdurend misnoegd over de vele misbruiken. In 1489, na de revaluatie, trachtte Maximiliaan het wisselaarswereldje in het rechte spoor te brengen door een ordonnantie met verreichende maatregelen voor het wisselbedrijf⁹¹. Verkiezing van de wisselaars door de plaatselijke stadsbesturen, het verplichte certificaat 'van den goeden fameh', de beperking van het commissieloon tot het maximum van 1 % van de te wisselen som en de verplichte uitstalling van een bord met het juiste gewicht en de juiste waarde van de munten en van biljoen waren de voornaamste regels. Drastischer nog was het radicale verbod van het kassiersbedrijf door wisselaars of 'kassiers', die 'den name niet en hadde van wisselaers of... bancquiers...'. De overheid stak haar motieven niet onder stoelen of banken 'ter causen van der opbrekkinge van den voirscreven banckiers dat dicwyls geschiet is in vele plaetsen ende goede steden ende oic om't groote abuus ende bedroch dat die selve bancquiers gedaen hebben tegen die welvairt'⁹². Wat betreft de eerste reden, had men reeds in 1486 de kooplieden te Antwerpen behoed tegen de wisselaars die zich 'geruymet ende hen affhendich gemaect' hadden⁹³. Het is mogelijk dat verschillende kassiers failliet waren gegaan, maar het is ook niet uitgesloten dat sommigen er gewoon met de kas vandoor waren. Het tweede motief was het bicqueteren van de munten door de wisselaars-kassiers, waardoor de bevolking werd opgelicht en de muntvoet aan het wankelen werd gebracht. Andere 'geheime' motieven van de hertogen, die De Roover noemt, speelden ons inziens bij het verbod van het kassiersbedrijf geen rol⁹⁴. Door de cliënten van de kassiers een even zware straf voor te houden als de wisselaars zelf, trachtte men het kassiersbedrijf volledig onmogelijk te maken⁹⁵. De wisselaars mochten blijven bestaan, daar zij in de monetaire chaos noodzakelijk waren voor de bevoorrading van het biljoen naar de muntateliers. Juist in het belang van het eigen muntstelsel en ter voorkoming van ondermijning van de muntvoet, werd de combinatie wisselaar-kassier definitief verboden.

In tegenstelling tot de gangbare opvatting dat deze maatregelen de doodsklok luiden over de wisselaars, bleven na 1489 en tijdens de regering van Filips de Schone (1494-1506) toch nog veel wisselaars naar de jaarmarkten van Bergen op

91. ARA, RK, Register 135, P272-287.

92. ARA, RK, Register 135, f°280.

93. SA Antwerpen, PK 913, f°83v° (gebodsboek).

94. Het eerste geheime motief bestond in het 'scheppen' van fiduciair geld door het depositogirobankwezen van de wisselaars, maar dit past niet in onze visie. Het tweede geheime motief was het streven van de wisselaars naar devaluaties, doch hierover hadden de wisselaars onder Maximiliaan niet te klagen. Trouwens, waarom zouden de hertogen deze motieven geheim houden? (De Roover, *Money*, 341).

95. 'Ende die gene die zyn geit in handen van de voirscreven wisselaers geleyt sal hebben, sal insgelix... betalen twee gouden guldenen voer elc pont groete...' (ARA, RK, Register 135, f°280v°).

Zoom komen⁹⁶. Filips streefde herstel van muntwezen en wisselbedrijf na. Om de monetaire situatie aan de bevolking uit te leggen, voerde hij in 14[^]6 een overgangmaatregel in, waarin stond dat volgens de grootte van de stad, één of meer wisselaars, tijdelijk bezoldigd door de stadskas, geld moesten wisselen op kosten van de stad⁹⁷. Enkele maanden daarna, in april 1497, werd het normale wisselbedrijf weer hersteld. Inmiddels had zich in 1497-1499 een muntstabilisatie ingezet. Dit weerspiegelde zich onmiddellijk in de daling van het aantal wisselaars te Bergen op Zoom⁹⁸. In de zestiende eeuw kondigde zich reeds vlug een nieuwe opleving van het wisselbedrijf aan. Vooreerst deed deze zich voor op de jaarmarkten van Bergen op Zoom, waar niet minder dan in totaal elf wisselaars bedrijvig waren⁹⁹. Iets later lijkt ook het wisselbedrijf te Brussel weer aantrekkelijk en winstgevend te zijn geworden, aangezien twee wisselaars er een kantoor openhielden¹⁰⁰. De oorzaak lag misschien in het samengaan van de maritieme expansie vanuit Spanje en Portugal met de reeds bloeiende handel met Zuid-Duitsland te Antwerpen, waardoor de handel en de economie van de Nederlanden een grote impuls kregen.

Na Filips de Schone bleef het wisselbedrijf, althans te Antwerpen, nog zeer florissant. De geoctrooieerde en gewetensvolle wisselaars, die in elke stad verplicht door het stadsbestuur moesten worden aangewezen, kregen echter een harde concurrentie te verduren van vreemde wisselaars 'wesende in grooten ende excessiven getale in de steden', omschreven als 'lichte lyeden'¹⁰¹, van illegale rondtrekkende wisselaars, van goudsmeden die het wisselbedrijf combineerden en van wisselaars die tevens goudsmeden werden¹⁰². Omdat de reputatie van de wisselaars zeer taande, ging de overheid het wisselbedrijf nog strenger reglementeren¹⁰³.

Slotbeschouwingen

Dit artikel beoogt onze kennis betreffende het wisselbedrijf in Brabant te verdiepen. Enkele algemeen gangbare ideeën betreffende geldwisselaars en hun wisselbedrijf zijn kritisch getoetst en van hun vanzelfsprekendheid ontdaan. De geldwisselaars in Brabant in de vijftiende eeuw stonden niet op zo'n financieel-

96. Cf. *infra*, bijlage: Tabel met de evolutie van het wisselbedrijf op de jaarmarkten van Bergen op Zoom (1430-1505).

97. Deze maatregel gold van 31 december 1469 tot 17 april 1497 (ARA, RK, Register 136, P52-56).

98. In 1497 kwam slechts één wisselaar zowel naar de Paas- als naar de Koudemarkt, waarna in 1498 zelfs geen één meer kwam opdagen (SA Bergen op Zoom, SA, nrs. 254, f°4v°; 255, f°4).

99. SA Bergen op Zoom, SA, nr. 256: stadsrekeningen 1501 en 1505.

100. ARA, RK, Registers 2431-2432.

101. SA Antwerpen, PK 2593: advies van de algemene muntmeester op 18 maart 1508 (n.s.).

102. SA Antwerpen, PK 2593.

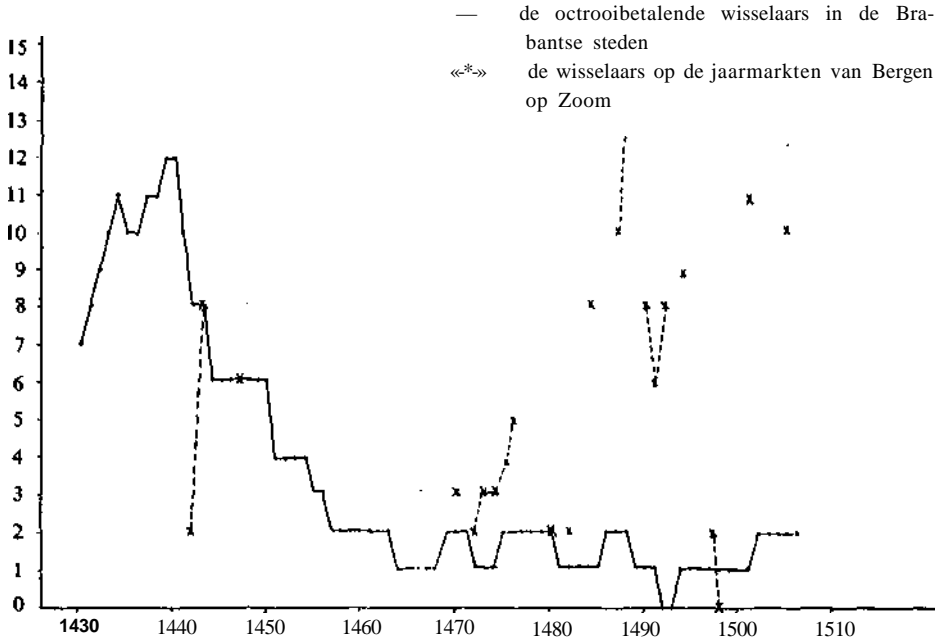
103. SA Antwerpen, PK 2593: ongedateerde ordonnantie van Karel V.

technisch niveau dat zij overschrijvingen, onderlinge verrekeningen en giraal geld gebruikten. Zij bleven ons inziens eenvoudige kassiers en zouden op die manier de voorlopers zijn van het bloeiende kassiersbedrijf dat vanaf het einde van de zestiende eeuw weer opkwam in Antwerpen en Amsterdam. Niettegenstaande het voortschrijdende verval van het wisselbedrijf in het Brabantse achterland vanaf 1440 en ondanks de restrictieve maatregelen door de Bourgondische hertogen tegen de kassiers- en allerlei wanpraktijken van de wisselaars bleef het wisselbedrijf op de Brabantse jaarmarkten althans tot het begin van de zestiende eeuw een winstgevend en bloeiend bedrijf.

Nog steeds blijven er interessante aspecten over het wisselbedrijf over om te behandelen. De wenselijkheid van vergelijking met andere regio's als Vlaanderen, Henegouwen, Holland enz. dringt zich op. Dit zou een bredere kijk op de wereld van de geldwisselaars kunnen opleveren. Onze stellingnamen zouden getoetst kunnen worden aan de situatie elders. In een grondige studie over de wisselaars in de loop van de volgende eeuwen zou men kunnen nagaan hoe het wisselbedrijf zich in later tijd heeft weten te handhaven en hoe een eventuele continuïteit van het kassiersbedrijf, dat op het einde van de zestiende eeuw weer te Antwerpen zou opduiken, werd verzekerd. Kortom: het is duidelijk dat met deze studie over de geldwisselaars in Brabant nog niet alles is gezegd en dat bepaalde facetten nog kunnen worden uitgediept.

EL S VERCOUTEREN

Grafiek: De evolutie van het aantal wisselaars in de Brabantse steden en op de jaarmarkten van Bergen op Zoom (1430-1506)

Om deze grafiek samen te stellen werd een beroep gedaan op een reeks diverse bronnen:

a) voor de octrooibetalende wisselaars in de Brabantse steden: de rekeningen van de algemeenontvangerij van Brabant voor de periode 1430-1469 en 1477-1499 in: ARA, RK, Registers 2408-2432; alsook de particuliere domeinrekeningen van de diverse kwartieren in Brabant voor de overige jaren in: ARA, RK, Registers 3801-3812, 4022-4024, 4029-4043, 4181-4183, 4191-4198, 4956-4974, 5195, 5200-5201, 5284-5292, 5315.

b) voor de wisselaars op de jaarmarkten van Bergen op Zoom: de stadsrekeningen van de stad Bergen op Zoom, in: SABoZ, SA, nrs. 239-256. In dez reeks stadsrekeningen zitten helaas heel wat lacunes. Let op: het aantal wisselende taffletiers op de jaarmarkten werd niet in de grafiek opgenomen.

Om een duidelijk beeld te hebben van de werkelijk uiteenlopende evolutie in het aantal échte commerciële wisselaars in de Brabantse steden en in Bergen op Zoom, hebben we welbewust de 'overige' wisselaars niet in de grafiek opgenomen. Onder deze laatsten verstaan we: de stadswisselaars van 's-Hertogenbosch, van Antwerpen en van Leuven (vanaf 1458) omdat zij geen octrooigeld aan de hertog moesten betalen, alsook die van Bergen op Zoom die de censive aan zijn lokale heer betaalde. Vervolgens ook de wisselaars die in Antwerpen wisselden aangezien zij krachtens het privilege van 1306 van octrooigeld waren vrijgesteld en wij van hen slechts onzekere gegevens beschikbaar hebben via de lokale stadsarchivalia.

GELDWISSELAARS IN BRABANT

Tabel: Het wisselbedrijf op de jaarmarkten van Bergen op Zoom						
	Paasmarkt		Koudemarkt		Totaal	
Jaartal	Aantal		Aantal		Aantal	
	Wiss.	Taflet.	Wiss.	Taflet.	Wiss.	Taflet.
1413	?	0	7	0	2	0
1442	0	0	2	0	2	0
1443	7	0	?	0	8	0
1447	?	0	7	0	6	0
1470	1	0	2	0	3	0
1472	1	0	1	0	2	0
1473	1	0	2	0	3	0
1474	1	0	2	0	3	0
1475	1	0	3	0	4	0
1476	1	0	4	0	5	0
1479	geen opgetekend		geen opgetekend			
1480	2	10	0	verboden	2	10
1482	0	4	2	8	2	12
1484	4	9	4	6	8	15
1487	4	5	6	1(v)	10	6
1488	6	5	8	2	13	7
1490	4	0	4	0	8	0
1491	3	0	3	0	6	0
1492	5	0	3	0	8	0
1494	3	0	6	0	9	0
1497	1	0	1	0	2	0
1498	0	0	0	0	0	0
1501	5	0	6	0	11	0
1505	4	0	6	1	10	1

Bronnen: SABoZ, SA, nrs. 238-256.

Wiss.: Wisselaars

Taflet.: Taflettiers

v: verboden

Johannes a Leydis en de eerste humanistische geschiedschrijving van Holland*

B. EBELS-HOVING

INLEIDING

Humanistische geschiedschrijving van Holland — daarbij denkt men aan de eerste helft van de zeventiende eeuw, aan Hooft, Grotius, Matthaeus Vossius; en vervolgens, als men nog verder terug wil gaan in de tijd, aan de Doussa's, Junius, en tenslotte aan Snoy. Met hem zijn we rond 1520, en hebben we te maken met een geschiedschrijving van Holland 'die wat vorm en methode betreft als prototype van de Nederlandse Renaissance-geschiedschrijving mag gelden'¹. Kort voordien, in 1517, was er een grote samenvatting van de Hollandse geschiedenis verschenen in de volkstaal: de zogenaamde Divisiiekroniek. Dit invloedrijke werk, dat in tegenstelling tot Snoy's *De rebus batavicus libri XIII* meteen werd *gedrukt* en dus ruim verspreid, ademt een heel andere geest: men zou het een prototype van de middeleeuwse kroniek kunnen noemen, van een wereldkroniek zelfs, maar dan toegespitst op Holland². Toch zijn er in deze echt middeleeuwse kroniek door Kampinga en Romein al enkele humanistische trekjes aangewezen³. Dat er echter nóg vroegere aanzetten tot humanistische geschiedschrijving van Holland te vinden zijn, en dat dat het geval is in de voornaamste bron van de

* De basis voor dit artikel is gelegd door drs. J. Duim te Hellevoetsluis, die in het kader van een (WVM)aanstelling bij de Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis van de RU Groningen zorgde voor transcripties van het Beierse gedeelte van de (onuitgegeven) eerste Hollandse kroniek van Leydis in twee versies; voor een transcriptie van de *marginalia* bij een van de versies; en voor een notering van de afwijkingen tussen het (enige) manuscript van Leydis' tweede Hollandse kroniek en de enige daarvan bestaande editie (ook voor het Beierse gedeelte). Ik ben hem zeer erkentelijk. Graag dank ik ook drs. C.P.H.M. Tilmans en drs. E.O. van der Werff voor hun medewerking en belangstelling. Van hun werk over respectievelijk Van Berchen en Pauli heeft deze studie van Leydis geprofiteerd.

1. Ph. de Vries, 'De Nederlandse geschiedschrijving sedert de Renaissance', in : *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XII (1958) 459.

2. Zie B. Ebels-Hoving, 'Het karakter van de Divisiiekroniek', *Theoretische Geschiedenis*, IX (1982) 246-262.

3. H. Kampinga, *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIIe en XVIIIe eeuw* (s-Gravenhage, 1917, herd. Utrecht, 1980) 7-8; J. Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de middeleeuwen* (Haarlem, 1932) 209-211; ook Ph. de Vries (zie noot 1) 458.